

Frequency and Types of Resistance Literature Motifs in the Memoir, Da

Atefeh Zandi¹

MA in Persian Language and Literature, University of Isfahan

(Received: 12/11/2019; Accepted:05/02/2020)

Abstract

Motifs are among important structural-semantic elements in stories, which due to having the feature of repetition in types (characters, themes and concepts, events, etc.) can be a guide for readers to know the atmosphere of the stories and separate the motifs thematically in order to achieve the author's intended goals as to why the motifs are applied. Given that the works of holy defense literature have a significant amount of common themes, we chose the memoir, Da as an example so that we can examine this type of narrative element specifically with an analytical-descriptive method. The results of the research show that such concepts and themes as cooperation, fatigue and hunger, injuries, etc. constitute the most important and most frequent motifs of Da. In addition, motifs of personages such as martyrs, the wounded, guards, etc. as well as the motifs of events such as defending, martyrdom, fighting, etc. are responsible for completing and developing the atmosphere centered on war and people's defense. In fact, it can be argued that the motifs in Da are useful contributors to convey valuable meanings and concepts such as self-sacrifice, defense and altruism, which in their own way increase the reader's sense of aestheticism and help them better understand the work.

Keywords: *motif, resistance literature, Da, Holy Defense.*

1 . * Corresponding Author: atefehzandi63@gmail.com

بسامد و گونه‌های بن‌مایه ادب پایداری در خاطره نگاشت دا

عاطفه زندی^{۱*}

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان

(تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۱۶)

صفحات: ۸۵-۹۸

چکیده

بن‌مایه یکی از عناصر مهم ساختاری-معنایی در داستان است که به دلیل دارا بودن مشخصه تکرار در قالب (شخصیت، مضامین و مفاهیم، حوادث و...) می‌تواند رهنمودی برای خوانندگان باشد تا ضمن شناخت فضای داستان‌ها، به لحاظ موضوعی آن‌ها را تفکیک نماید و به اهداف مورد نظر نویسنده درباره چرایی کاربرد بن‌مایه‌ها دست یابند. با توجه به اینکه آثار ارائه شده در حوزه ادبیات دفاع مقدس به میزان گسترده‌ای در بردارنده بن‌مایه‌های مشترک هستند، کتاب دا را برای نمونه برگزیدیم تا بتوانیم این نوع عنصر داستانی را به‌طور ویژه با روش تحلیلی-توصیفی بررسی کنیم. برآیند تحقیق نشان از آن دارد که بن‌مایه مفاهیم و مضامین همکاری، خستگی و گرسنگی، جراحت و... مهم‌ترین و بیشترین بن‌مایه کتاب دا را تشکیل می‌دهد و در کنار آن بن‌مایه‌های اشخاص شهدا، مجروحین، پاسدار و... همراه با بن‌مایه حوادث، دفاع کردن، به شهادت رسیدن، دعوا کردن و... - در تکمیل و توسعه فضاسازی با محوریت جنگ و دفاع مردمی را بر عهده دارد. در حقیقت می‌توان گفت: بن‌مایه‌های کتاب دا، یاری‌دهنده‌ای مفید در انتقال معانی و مفاهیم ارزشمندی مانند ایثار، دفاع و از خودگذشتگی هستند که در نوع خود موجب افزایش حس زیباشناختی و درک دو چندان معنایی توسط خوانندگان این کتاب می‌شوند.

کلمات کلیدی: بن‌مایه، ادبیات پایداری، دا، دفاع مقدس.

۱. * نویسنده مسئول: atefehzandi63@gmail.com

۱- مقدمه

نگاهی به تاریخ پر فراز و نشیب ایران به خوبی نشان دهنده تحولات گسترده‌ای است که در پیکره سیاسی و اجتماعی این سرزمین دیرینه سال، رخ داده و منجر به شکل‌گیری مقاومت‌های مردمی در برابر تجاوز اقوام بیگانه شده است. مقاومت‌هایی که شالوده فرهنگی آن‌ها به تأثیر از جنگ‌های گوناگون به آثار ادبی ایرانیان راه یافته، منجر به خلق آثار ارزشمندی در قالب‌های متنوع و به منظور ایجاد پاسداشت در میان مردم گشته است. با توجه به اهمیت جایگاه این گونه آثار در حفظ ارزش‌های قومی و ملی ایرانیان همواره شاعران و صاحب‌نظران از نظرگاه‌های متنوعی به ادب پایداری پرداخته، تعاریفی از آن ارائه داده‌اند، چنانچه برخی از شاعران این عرصه با تکیه بر نگاهی فطرت‌گرایانه بر این باورند که زبان و ادبیات پایداری، زبان و ادبیات زندگی است، نمی‌شود پاسداری نکرد و زندگی کرد (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۶۲). مهمترین شاخصه‌ها و مؤلفه‌های ادبیات پایداری ایران در ارتباط معنادار با عناصری چون دعوت به مبارزه، ترسیم چهره بیدادگری، ستایش آزادی و آزادگی، بازنمایی افق‌های روشن‌پیروزی، انعکاس مظلومیت مردم، بزرگداشت شهدای راه آزادی است (سجودی، ۱۳۸۵: ۱۵۸). مجموع خاطرات سیده زهرا حسینی نمونه‌ای والا و برجسته با موضوع جنگ در قالب کتاب دا است.

۱-۱- هدف، بیان مسأله

در این کتاب عناصری برجسته و تکرارشونده وجود دارد که نمایانگر ارزش‌ها، پایداری‌ها و جان‌فشانی‌های مردم ایران در جنگ تحمیلی است، از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا به وسیله عنصر داستانی بن‌مایه این ارزش‌ها را کشف کند، در این تحقیق به دنبال این پرسش هستیم که بن‌مایه کتاب دا چگونه است؟

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

کتاب دا به مانند دیگر آثار دفاع مقدس دارای بن‌مایه‌های مشترکی است که انعکاسی از فضای جنگ و نوع کنش مردم جنگ‌زده را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد وجود گستره وسیعی از انواع بن‌مایه در این کتاب مستلزم بررسی دقیق در مشخصه‌های تکرارشونده است که رهیافتی ملموس‌تر از درک این متون را حاصل می‌نماید.

۱-۳- پیشینه تحقیق

در مورد کتاب دا تحقیقاتی بسیاری در قالب مقاله و پایان‌نامه صورت گرفته است که از این میان دو پایان‌نامه «بررسی عناصر داستان در کتاب دا» از اشهب و پایان‌نامه «نقد و بررسی عناصر داستان در کتاب دا» از رحیمی را می‌توان نام برد که دربردارنده بررسی عناصر داستان مانند: درون‌مایه، موضوع، پیرنگ و طرح، شخصیت‌پردازی، زاویه دید، صحنه و صحنه‌پردازی، گفت‌وگو، لحن، فضا و رنگ می‌باشد. همچنین در بخش‌های دیگر این دو پایان‌نامه به بررسی دلایل برگزیده شدن عنوان خاطره به جای رمان و داستان بر کتاب دا پرداخته شده است و چنانچه به نظر می‌رسد سخنی درباره بن‌مایه به میان نیامده است. درباره بن‌مایه‌های پایداری هیچ اثر دیگری درباره کتاب دا به دست نیامد.

۱-۴- روش تحقیق

این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی انجام شده است، بدین طریق که برای بررسی گستره بن‌مایه‌های این داستان، ابتدا تعاریف مهمی از بن‌مایه آورده می‌شود و سپس گونه‌های بن‌مایه در کتاب‌ها را بررسی می‌کنیم و آن‌گاه بن‌مایه عنصر داستان‌ساز این خاطره نگاشت را به همراه تقابل‌های بن‌مایه‌ای توضیح می‌دهیم.

۲- خلاصه داستان ۱۵

زهرا (راوی داستان) ماجرا را از سال ۱۳۴۷- وقتی که کودکی پنج ساله بود و با خانواده در بصره زندگی می‌کرده‌اند- روایت می‌کند. اول توصیفی از خانواده‌اش می‌آورد؛ از مادرش که به او دا می‌گوید و از پدرش که توسط استخبارات بعث عراق دستگیر شده است. داستان با مهاجرت خانواده زهرا به خرمشهر ادامه پیدا می‌کند. بیشترین حجم کتاب مربوط به مقاومت ۳۳ روزه مردم خرمشهر است. وقتی جنگ شروع می‌شود، زهرا هفده ساله است. روز اول مهر می‌خواهد خواهرش را به مدرسه ببرد، اما می‌بیند مدرسه تعطیل است، آسمان را دود گرفته و کوجه‌ها خلوت است. وقتی به بیمارستان می‌رود متوجه می‌شود عراق به خاک ایران تجاوز کرده و جنگ تحمیلی آغاز شده است. زهرا کاری بلد نیست، اما وقتی آه و ناله‌های مجروحان را می‌شنود آنقدر تلاش می‌کند تا اینکه در غسلخانه شروع به کار می‌کند، جایی که صحنه‌های دلخراشی را می‌بیند که هیچ‌گاه از خاطرش محو نمی‌شوند. او در ادامه در دفن شهدا، امدادگری، زخم‌بندی، حمل مجروحان، تعمیر و آماده‌سازی اسلحه، پخت‌وپز و توزیع امکانات فعالیت می‌کند. خواهر کوچکش (لیلا) نیز در فعالیت‌ها همراه وی است. پدر و برادر بزرگ‌تر زهرا در جنگ به شهادت می‌رسند و برادر کوچکش (محسن) مجروح می‌شود. زهرا نیز از جراحت بی‌نصیب نمی‌ماند و ترکش به دست و نخاعش اصابت می‌کند. سپس همراه خانواده‌اش به دلیل شرایط نامساعد جنگ و همچنین برای مداوا به تهران نقل مکان می‌کنند و در ساختمان کوشک مستقر می‌شوند. زهرا با رزمنده‌ای به نام حبیب مزعلی ازدواج می‌کند و صاحب چهار فرزند (سه دختر و یک پسر) می‌شود. آنچه در جریان داستان برجسته است، ایثار و پایداری دا و زهراست به‌ویژه دا که با تمام سختی‌ها هم به یاری مجروحان و رزمندگان می‌شتابد و هم مسئولیت اداره زندگی خود و فرزندانش را بر عهده می‌گیرد.

۳- چارچوب نظری پژوهش

در ادامه به مفهوم بن‌مایه و گونه‌های آن در ادبیات فارسی می‌پردازیم و گونه‌های بن‌مایه را در داستان‌ها مشخص می‌کنیم.

۳-۱- بن‌مایه

بن‌مایه، درون‌مایه، شخصیت یا الگوی معینی است که به صورت گوناگون در ادبیات و هنر تکرار می‌شود (داد، ۱۳۷۵: ذیل بن‌مایه). بن‌مایه موتیف (موتیو) در ادبیات عبارت است از درون‌مایه، تصویر خیال، اندیشه، عمل، موضوع، وضعیت، صحنه، فضا و رنگ یا کلمه و عبارتی که در اثر ادبی واحد یا آثار ادبی مختلف تکرار می‌شود (میرصادقی، ۱۳۷۷: ذیل بن‌مایه). در فرهنگ اصطلاحات ادبی در تعریف موتیو چنین آمده است: بن‌مایه، عنصری فاش و هویدا است مانند: یک نوع رویداد طرح ارجاع یا قاعده که به‌طور مکرر در آثار ادبی کاربرد دارد (آبرامز، ۲۰۰۵: ۱۷۷). بن‌مایه‌های داستانی عناصر ساختاری-معنایی از نوع کنش‌ها، اشخاص، حوادث، مفاهیم، مضامین، اشیاء، نمادها و نشانه‌ها در قصه‌هاست که بر اثر

تکرار به عنصری تپیک و نمونه‌وار بدل شده است. بن‌مایه‌ها در موقعیت روایی خاص و معمولاً به سبب تکرار شونده‌گی و برجستگی، معنای ویژه می‌یابند و حضورشان در قصه موجب بسط حجمی آن، زیبایی روایت و تقویت جاذبه داستانی و درون‌مایه قصه می‌شود. بر این اساس، بن‌مایه، حالت ثابت و ویژگی ذاتی عناصر داستانی نیست، بلکه کیفیتی است عارضی که به‌طور مقطعی، در موقعیت روایی خاص بر عنصر داستانی عارض می‌شود. حال اینکه ممکن است همان عنصر در داستانی دیگر دارای چنین صفت و موقعیت نباشد. با این همه لزوماً تمام نقش‌مایه‌ها اعم از مقید و آزاد همیشه بن‌مایه نیستند و نقش‌مایه‌ها زمانی حالت بن‌مایگی به خود می‌گیرند که صفت تکرار شونده‌گی و تپ‌شدگی را پذیرفته باشند؛ از این رو، تقریباً تمامی عناصر ساختاری و گاه معنایی قصه‌ها بالقوه می‌توانند نقش و حالت بن‌مایگی را بپذیرند. (پارسا نسب، ۱۳۸۸: ۲۲).

او در ادامه، گونه‌های بن‌مایه را در قالب قصه بدین صورت تقسیم‌بندی کرده است:

۳-۲- گونه‌شناسی بن‌مایه

اشخاص:

الف) اشخاص واقعی انسانی شامل:

۱. شخصیت‌های حقیقی: شیخ، مرید، ابله، دیوانه، روستایی، یونس، حلاج و...
۲. شخصیت نمادی: جوحی، لقمان، ملانصرالدین، ایاز و...
- ب) اشخاص واقعی حیوانی: شیر، روباه، گرگ، خر، اسب، کبوتر و...
- پ) اشخاص مجازی شامل
۱. عناصر طبیعی: درخت، باد، طوفان، کوه، گل، دریا، خورشید و...
۲. عناصر قدسی: فرشته، عزرائیل، هاتف، سروش، یونس و...
۳. عناصر تجریدی: حسن و دل، خیر و شر، عقل و عشق و...
۴. عناصر اساطیری افسانه‌ای: قاف، سیمرغ، گاو، عنقا، نسناس، اژدها، پری و...

اشیاء:

الف) اشیاء جادویی افسانه‌ای: صندوقچه، انگشتری، زهر، کاسه زرین، کاغذ سبز

ب) اشیاء متبرک: آب دهان، تار مو، حبه قند و...

پ) اشیاء قدسی: عصا، سیب، انگور، طبخ غذا، انار و...

مفاهیم و موضوعات: مسلمانی، کفر، عشق، ایمان، بی‌فرزندی، بی‌هوشی، حبس، حماقت، رندی، پاکی و...

حوادث شامل:

الف) حوادث معمول: سفر کردن، استقبال نمودن، حبس کردن، احضار کردن، تمسخر کردن، اعتراض کردن، تسلیم شدن،

دزدی کردن، دعوا کردن، دشنام گفتن و...

ب) حوادث غیر معمولی: تبدیل ماهیت اجسام، گذشتن از دریا، زنده کردن مرده، مرگ ناگهانی، ارتباط با عالم ارواح، طی

الطریق و...

مکان‌ها شامل:

الف) مکان‌های عام: گورستان، بادیه، زاویه، خانقاه، غار و...

ب) مکان‌های خاص: کوه قاف، کوه ابلیس، بغداد، مکه، هندوستان، کوه حکام یا ظلمات (پارسا نسب، ۱۳۸۸: ۲۹-۳۵).
وجوه مشترک تمامی این تعاریف تأکید بر ویژگی تکرار شوندگی، شناخته‌شدگی و تشخیص‌یافتگی عنصر بن‌مایه دارند. بن‌مایه‌ها در اشخاص، حوادث، مفاهیم، مضامین، اشیاء، نمادها نمود می‌یابند که گاه در یک اثر خاص از یک نویسنده یا در تمامی آثار او دیده می‌شوند. ویژگی تکرار شوندگی بن‌مایه اغلب موجب زیبایی روایت و داستان و برجستگی و آفریدن عمل داستانی می‌شود.

۴- گونه‌های بن‌مایه داستان‌دا

به دلیل وجود تعدد و تنوع بن‌مایه‌ها می‌توان آن‌ها را در قالب عناوین اصلی در پنج نوع از گونه‌های (اشخاص، حوادث، مفاهیم و موضوعات، اشیا، زمان و مکان) طبقه‌بندی کرد تا بدین شکل وجه بن‌مایگی این عناصر در بافت داستانی که موجب بار معنایی و مفهومی خاص می‌شوند، درک شوند. از سویی با ارائه شاهدهی تصویری به شکل نمودارهای بسامدی و دسته‌بندی میزان فراوانی بن‌مایه‌ها، از بیشتر به کمتر می‌توان شاخص تکرار و نوع تأثیرگذاری آن در فضا سازی و ایجاد درکی متقابل در خواننده و هم‌ذات‌پنداری با اشخاص داستان را مشاهده کرد.

۴-۱- اشخاص

ابراهیم یونسی در کتاب هنر داستان نویسی عامل شخصیت را محوری می‌داند که تمامیت قصه بر مدار آن می‌چرخد به طوری که کلیه عوامل دیگر، عینیت، کمال، معنا و مفهوم و حتی علت وجودی خود را از شخصیت کسب می‌کنند (یونسی، ۱۳۹۷).

از انواع مهم شخصیت که نگاهی واقعی به جنبه‌های اجتماعی و اخلاقی دارد تقسیم شخصیت به نمونه نوعی تیپ-است. تیپ هم مانند شخصیت، مجموعه‌ای از صفات انسانی است که ثبات یافته است و با همدیگر در تعامل تدریجی و مستمرند، اما تیپ برخلاف شخصیت، خصوصیات مشترک گروهی از آدم‌هاست که به آن‌ها نوعی یگانگی و وحدت می‌بخشد. تیپ عبارت است از ویژگی‌های مشترک افراد یک گروه که نوعی شباهت و همبستگی بین آن‌ها را می‌رساند، اما شخصیت ویژگی‌های فردی و جداکننده افراد است. بنابراین، نمونه‌های نوعی تیپ افرادی هستند که نشان‌دهنده یک طبقه یا قشر از جامعه به‌شمار می‌روند. و ویژگی‌ها و خصوصیات کلی آن طبقه را با خود دارند.

دکتر سیروس شمیسا در مورد تقسیم و تفاوت شخصیت به تیپ و نمونه فردی می‌گوید: «فرد خصوصیات مخصوص به خود را دارد. خلیقات او همگانی نیست. باید با دقت او را شناخت و با حال و روزگار و افکار و اوهام او آشنا شد، مثل قهرمان بوف کور که شاید در دنیای واقعی هم مصداقی نداشته باشد، اما تیپ، نماینده قشر و صنفی از مردم و جامعه است. یعنی طبقه و گروهی از مردم همان خلیقات و رفتار را دارند. مثل قهرمان داستان حاجی آقا نوشته صادق هدایت. در مدیر مدرسه از آل احمد، مدیر مدرسه نماینده یک تیپ است، اما معلم یک فرد است» (شمیسا، ۱۳۹۸: ۱۶۳).

اشخاص داستان که هم نقش شخصیت داستانی را ایفا می‌کنند و هم در حکم تیپ بار معنایی و مفهومی خاصی را به داستان

می‌افزاید. چنانچه این اشخاص با اشخاص دیگر جایگزین شوند، جهات معنایی و حتی زیبایی شناختی داستان تغییر می‌کند و از غنای آن کاسته می‌شود (پارسا نسب، ۱۳۸۸: ۲۹).

در کتاب دا، دا به‌عنوان شخصیت تیپیک جلوه‌گاه مادری فداکار همچون نمونه و الگویی از مادران دوره هشت ساله جنگ تحمیلی است که تمام ویژگی‌ها و ارزش‌های ارزشمند آن‌ها القا می‌نماید. او از هیچ فداکاری و ایثار در خانواده خود، از سرپرستی فرزندان در نبود همسر گرفته تا به دوش کشیدن بار مسئولیت زندگی فروگذار نکرد. همان‌گونه که در غم از دست دادن عزیزانش همچون همسر و فرزندش صبوری پیشه کرد. به‌طور مثال در قسمتی از داستان به مشقت‌هایی که دا در طول جنگ تحمیلی متحمل گردیده، پرداخته شده و او را الگویی نمونه از مادران جنگ معرفی می‌کند. «با گذشت سال‌ها داغ شهادت بابا و علی هنوز برای دا تازه است و به بهانه‌های مختلف به خرمشهر می‌رود... سختی‌هایی که به دا وارد شد، ضربه‌های روحی، سختی‌های کمپ که وضعیت آب و بهداشت بدی داشت، خرج و مخارج زندگی و بزرگ کردن بچه‌ها، همه و همه او را از پا انداخته است. کمرش خم شده به‌سختی راه می‌رود. دست و چانه‌اش می‌لرزد. دا یادگار زندگی ماست...» (حسینی، ۱۳۸۸: ۷۳۱).

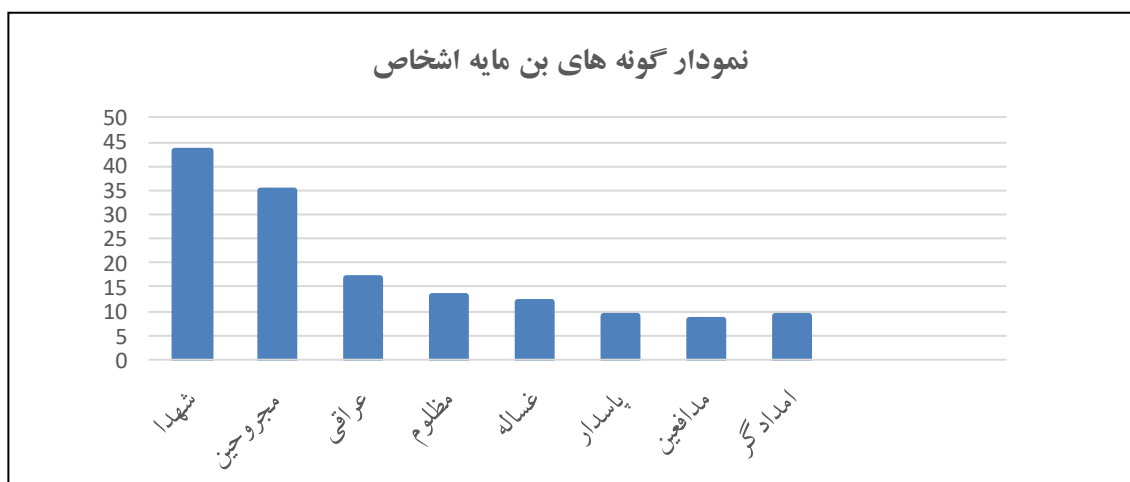
از سویی وجود نقش پررنگ ویژگی‌ها و مفاهیم ارزشمند و والای انسانی در دا اغلب از او شخصیت نمادین نیز ساخته است.

نماد بیانگر کلیات و مفاهیمی بزرگ به‌وسیله موضوعات جزئی است؛ اما این موضوعات و تصاویر جزئی چنان زنده و جان‌دارند که ذهن را تسخیر می‌کنند. در واقع تمثیل یک معنای آشکار دارد و یک معنای پنهان یا چند معنای پنهان که نامحسوس به شکل و کیفیت محسوس ارائه می‌شود و در نمادگرایی تجسم احساس هستی‌ها و جوهرهایی است که قبلاً درک نشده باشد و جز به شکل نمادین خاصی هم قابل درک نباشد (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۶۱).

در تفاوت تمثیل و نماد که هر دو جزو زیرشاخه‌های اصلی بن‌مایه هستند می‌توان گفت تمثیل به‌طور کلی، حکایت، داستان کوتاه یا بلندی است که فکر یا پیامی اخلاقی، عرفانی، دینی، اجتماعی، سیاسی یا جز آن را بیان می‌کند که گاه این فکر یا پیام، به‌عنوان نتیجه منطقی حکایت یا داستان در کلام آشکار می‌شود یا به صراحت ذکر می‌گردد و ساختار فابل یا پارابل را تشکیل می‌دهد و گاه در حکایت یا داستان به کلی پنهان باشد و کشف آن احتیاج به فعالیت اندیشه و تخیل و تفسیر داستان داشته باشد، و به‌صورت تمثیل رمزی می‌شود (پور نامداریان، ۱۳۸۶: ۱۳۹).

۴-۱-۱- اشخاص واقعی - انسانی شامل:

با توجه به بررسی بن‌مایه اشخاص، اشخاص داستان که هم نقش شخصیت داستانی را ایفا می‌کنند و هم در حکم تیپ، بار معنایی و مفهومی خاصی را به داستان می‌افزایند. چنانچه این اشخاص با اشخاص دیگری جایگزین می‌شوند، جهات معنایی و حتی زیبایی شناختی داستان تغییر می‌کند. (پارسا نسب، ۱۳۸۸: ۲۹) با توجه به موضوع کتاب دا نوع شخصیت‌های منتخب به‌کار رفته، هم راستا در آن قرار گرفته‌اند. به‌طوری که میزان بسامد گونه‌های بن‌مایه در بخش اشخاص، شهدا و مجروحان بیشترین و مهم‌ترین بن‌مایه در این تقسیم‌بندی به‌شمار می‌روند و اشخاص دیگر مانند: فرمانده، مظلوم، غساله، پاسدار، مدافعین، مردم آواره، خائن، سرباز و ارتشی، اسیر، مردم داغدار، منافق در مرتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند.

نمودار ۱. میزان بسامد بن‌مایه شخصیت در کتاب دا

۴-۲- مفاهیم و موضوعات

از آنجایی که مفاهیم اغلب تغییرناپذیرند و آنچه که تغییر و تنوع می‌پذیرد موضوع داستان‌هاست، گاه نویسندگان از مضمون‌های تکراری ممکن است از دریچه بینش‌های تازه‌ای به آن نگاه نکنند و در نتیجه این مضمون‌ها، در خلال عمل داستانی و تحول شخصیت موضوع تازه‌ای نیز در داستان عرضه نشود. اما گاهی، نویسندگان به واقعیت‌ها و درونمایه‌ها از دیدگاه تازه‌ای به آن‌ها پرداخته‌اند و اینها همان درون‌مایه‌هایی هستند که قبلاً وجود داشته‌اند مثل وفاداری به عهد که انسان را وادار می‌کند از خود بگذرد، که می‌توان گفت بسیاری از داستان‌های نوین چه به فارسی و چه غیرفارسی بر شالوده آن نوشته شده است و در همه آن‌ها نویسندگان خصلت‌ها و خصوصیات انسانی را از صفات و غرائز حیوانی برتر شمرده‌اند. تکرار و تشخیص یافتگی درون‌مایه‌ها به آن‌ها حالت بن‌مایگی می‌دهد و هر درون‌مایه شناخته شده‌ای می‌تواند یک بن‌مایه باشد. گاه ممکن است درون‌مایه‌ها به یک مضمون خاص به‌طور محدود پرداخته شوند که دیگر ویژگی برجسته‌نمایی بن‌مایگی را نخواهند داشت و در نتیجه دیگر بن‌مایه محسوب نمی‌شوند. بیشترین میزان بن‌مایگی یک درون‌مایه را اغلب بعضی از ملاحظات اخلاقی دربرمی‌گیرد چرا که داستان‌ها اصولاً در ارتباط نزدیک با زندگی بشر است و حمایت از تکرار شدن این ملاحظات گاهی معیار سنجش واقعی قرار می‌گیرد و بسیاری از داستان‌های خوب و شاهکارهای ادبی براساس همین درون‌مایه بنا شده‌اند و این مضمون‌ها به سمت بن‌مایگی به جهت کمک در معنا‌افزایی هستند. بیشترین بن‌مایه‌های کتاب دا در بخش گونه‌های بن‌مایه مربوط به مضامین و مفاهیم است. نوع مضامین به کار رفته در این خاطره نگاشت به‌نوعی انعکاس‌دهنده فضای جنگ هستند.

۴-۲-۱- خستگی و گرسنگی

یکی از بن‌مایه‌های مفاهیم و مضامین، بن‌مایه خستگی و گرسنگی است. به‌طور مثال در قسمتی از داستان وقتی راوی و دیگر غساله‌ها از اجساد در برابر حملات درندگان در شرایط سخت جنگ محافظت می‌کردند. «غساله‌ها با ملاحظه آن مقدار سیب زمینی و نان را خوردند و بین خودشان گفتند: بی‌قوه‌نمیشه کار کرد. این طوری نمیشه سر پا ایستاد» (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۴۰).

۴-۲-۲- گریه

یکی دیگر از بن‌مایه‌های مهم این کتاب، بن‌مایه گریه و عزاداری است. به‌طور مثال در قسمتی از داستان راوی به بی‌تابی دا پس از شهادت پدر می‌پردازد. «دیگر طاقت نداشتم. دا ضجه می‌زد... با حرف‌های دا و گریه‌هایش طاقت‌مان طاق شده بود... می‌خواستم گریه کنم ولی نمی‌توانستم و همین فشار روحی‌ام را بیشتر می‌کرد» (همان: ۲۰۰).

۴-۲-۳- همکاری

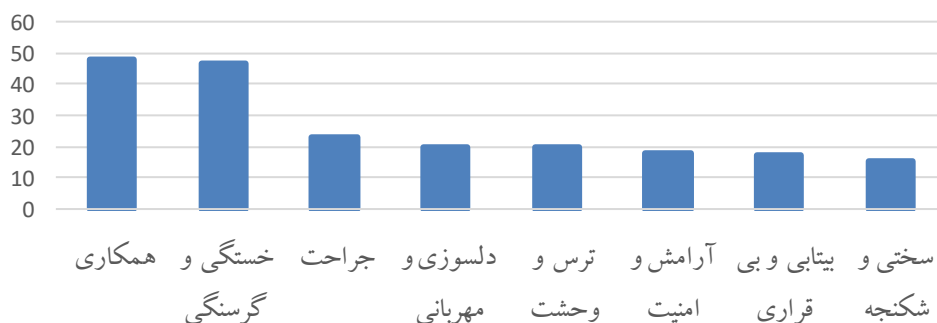
یکی از بن‌مایه‌های مهم در داستان دا بن‌مایه همکاری است. به‌طور مثال در قسمتی از داستان موقعی که زهرا و دیگر خواهر و برادرانش در نبود پدر برای تأمین امرار معاش به دا در تمیز کردن خرما همکاری می‌دادند:

«آن وقت‌ها صادرات خرما از خرمشهر زیاد بود. انباردارها، خرماهای چیده شده را برای پاک کردن در خانه مردم می‌دادند... دا از این صندوق‌های خرما می‌گرفت. ما را هم می‌نشانند و تسوی سینی برایمان خرما می‌ریخت تا کمکش کنیم» (همان: ۳۷).

بن‌مایه‌های کم‌بسامدتر به شرح زیر است:

جراحت، مهربانی و دلسوزی، دل‌تنگی، ترس و وحشت، آرامش و امنیت، بی‌تابی و بی‌قراری، سختی و شکنجه، توکل کردن، پایبندی به اعتقادات، ناامیدی، شوخی کردن، قانع کردن، فرصت را غنیمت شمردن، شرم‌ناز شدن، خطر، تنهایی، خداحافظی کردن، اصرار کردن، مواظب بودن، علاقه ورزیدن، احترام، اسارت، وضعیت اضطراری، دوام آوردن، خجالت کشیدن، شکر و سپاس، عهد و پیمان، خیر خواستن، عذرخواهی کردن، تعصب و غیرت، خیانت، تعجب کردن، ناله و شیون سر دادن، صبر و مقاومت داشتن، کم‌حوصله بودن، احساس مسئولیت کردن، توسل به اهل بیت داشتن، هیاهو و شلوغی، استیصال و درماندگی، امید داشتن، حمله کردن، تضرع کردن، روضه خوانی، چاره‌اندیشی، مرگ و مصیبت، جرأت داشتن، آوارگی، کابوس و... از دیگر بن‌مایه‌های دا در بخش مفاهیم و موضوعات می‌باشند.

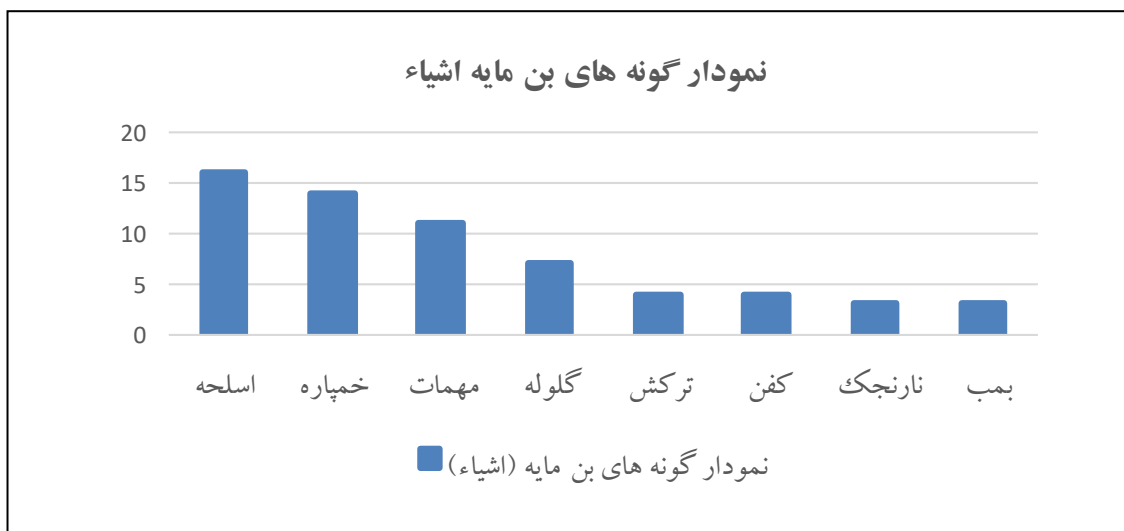
نمودار گونه‌های بن‌مایه مفاهیم و مضامین

نمودار ۲. نمودار گونه‌های بن‌مایه مفاهیم و مضامین

۴-۳- اشیاء

اسلحه، خمپاره، ابزار امداد رسانی (قیچی و چسب، باند، بتادین، آمپول، مسکن، گاز استریل، مواد ضد عفونی) مهمات - گلوله - ترکش - کفن - نارنجک - بمب.

نمودار ۳. بسامد بن‌مایه اشیاء در کتاب دا

۴-۴- حوادث معمول

۴-۴-۱- سیل

یکی دیگر از بن‌مایه‌های مهم داستان دا بن‌مایه همدردی است. به‌طور مثال در قسمتی از داستان وقتی که در خرمشهر سیل رخ می‌دهد، بسیاری از مردم جهت همدردی با مردم سیل‌زده هر نوع کمکی را انجام دادند. زمستان ۱۳۵۸ بود که توی خرمشهر و مناطق اطراف سیل بدی آمد. خیلی از روستاها زیر آب رفت و خسارات زیادی به مردم وارد شد. علی هم برای کمک به سیل‌زده‌ها به خرمشهر رفت. بچه‌های سپاه و جهاد سازندگی سیل‌زده‌ها را اسکان می‌دادند و به آن‌ها غذا می‌رساندند. باقی مانده وسایل مردم را از زیر آوارها بیرون می‌کشیدند و در نهایت در بازسازی روستاها کمک می‌کردند. «علی چند کیسه بزرگ لباس می‌آورد. می‌گفت بچه‌ها اینجا غریب‌اند اینها را برای شستن آوردم تا ما همکاری کرده باشیم» (همان: ۶۳).

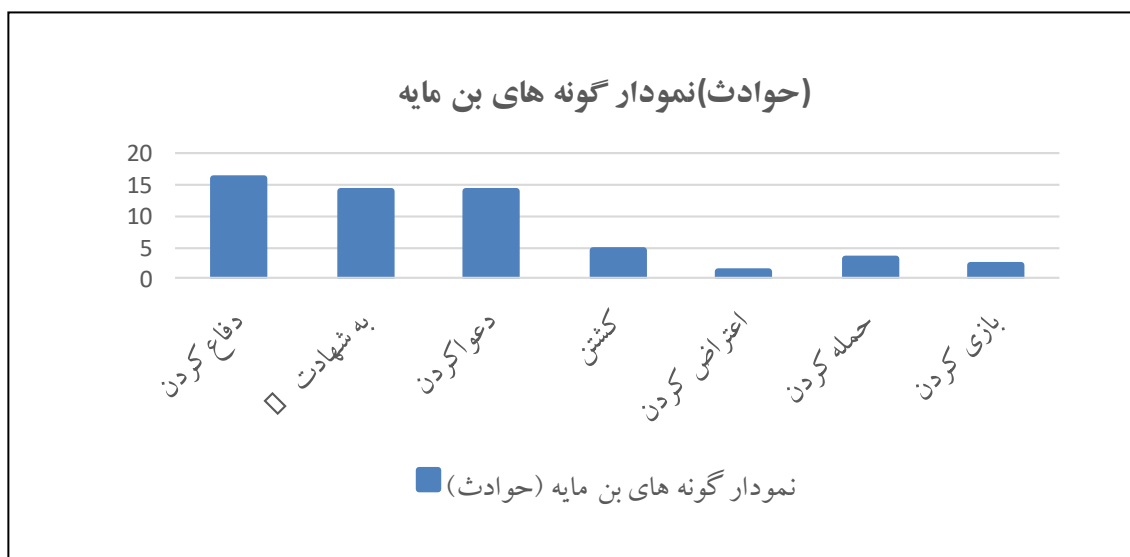
۴-۴-۲- به شهادت رسیدن و افتخار به شهادت

یکی از بن‌مایه‌های مهم داستان دا بن‌مایه افتخار به شهادت و صبر است. به‌طور مثال در قسمتی از داستان زمانی که شهادت را آرزوی خود می‌داند و از بقیه اعضای خانواده می‌خواهد در هنگام شهادت او آرام و صبور باشند و مادر حضرت عباس (ع) را الگویی خود قرار دهند.

«این چیه علی؟ عکس خودت رو چرا قاب کردی؟ با آرامش گفت: این رو برای همون روز می‌خواهم گفت: همون روزی که همتون باید بهش افتخار کنید. علی گفت: این عکس رو گرفتم وقتی شهید شدم

تو حجله ام بدارید، تا همه بفهمند راهی رو که من رفتم از دل و جون بوده... دوست دارم وقتی شهید شدم گریه نکنید. دلم می‌خواهد مثل مادر عباس باشید، صبور و مقاوم با مسأله برخورد کنید. شما همه رو دلداری بدهید» (همان: ۶۷).

دعواکردن، کشتن، اعتراض، حمله کردن، جنگیدن، بازی کردن از مهم‌ترین گونه‌های بن‌مایه در قسمت حوادث معمولی هستند.

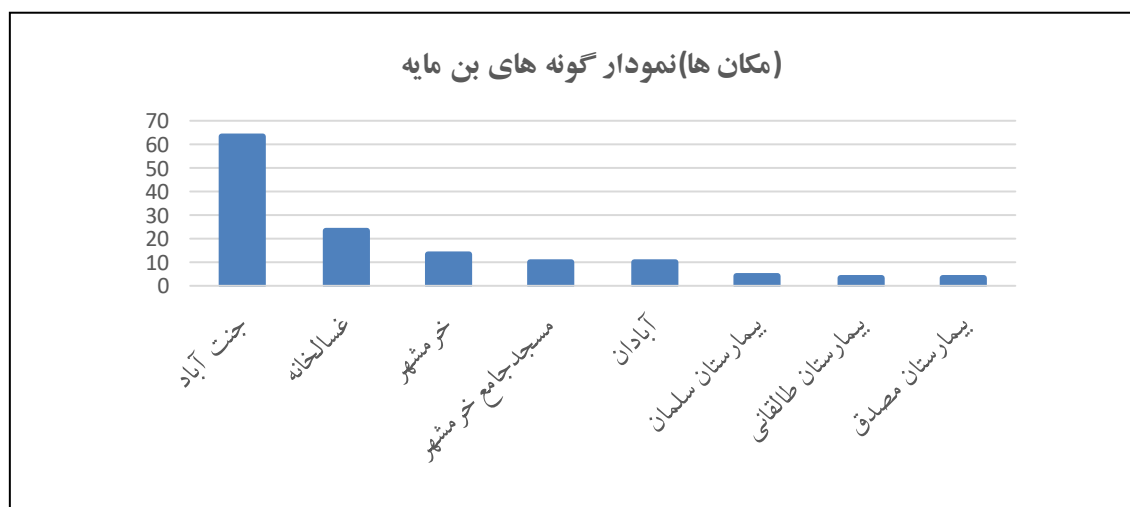

نمودار ۴. بسامد بن‌مایه حوادث در کتاب دا

۴-۵- مکان‌ها

جنت آباد، غسالخانه، خرمشهر، مسجد جامع، آبادان،

بیمارستان، مسجد سلمان، بیمارستان طالقانی، بیمارستان مصدق، قبرستان و...

نمودار ۵. بسامد بن‌مایه مکان در کتاب دا

۴-۶- زمان‌ها

بن‌مایه‌های زمان در کتاب دا به صورت روز، ماه و سال تکرار شده‌اند و متأثر از حادثه جنگ هستند. هدف از بیان تکرار این بن‌مایه‌ها تشکیل چهارچوبی مشخص در جهت معناداری شکل دادن به دیگر بن‌مایه‌ها است. به طور مثال بن‌مایه‌های شهادت و کمک در زمانی همچون روز سوم به چشم می‌خورند: «جنگ روز سوم هم تماماً درگیر بودیم. شهید خیلی زیاد بود. خصوصاً مناطق مسکونی که مورد هدف قرار می‌گرفت، زن و بچه‌ها بیشتر کشته می‌شدند و بالطبع غسالخانه زنان کار بیشتری داشت...» (همان: ۱۱۷).

سه زمان زندگی حسینی در عراق و مهاجرت اجباری خانواده پیش از شروع جنگ است و جریان جنگ ایران و زندگی شخصی حسینی مربوط به سال ۱۳۵۹ همچنین ماجرای ازدواج وی در سال ۱۳۶۱ است.

۴-۶-۱- سال ۱۳۵۹

۱-۱- شامل روز آغاز جنگ؛ شهریور ۱۳۵۹

۲-۱- روز چهاردهم و پانزدهم مهر

۳-۱- روز شانزدهم و هفدهم مهر

۴-۱- چهاردهم اسفند ۱۳۵۹

۵-۱- روز هشتم و نهم مهر

۶-۱- روز سوم جنگ

۷-۱- روز چهارم جنگ

۸-۱- روز پنجم جنگ

۹-۱- روز نهم جنگ

۱۰-۱- روز دهم جنگ

۱۱-۱- روز سیزدهم مهر

۱۲-۱- روز بیستم مهر

۱۳-۱- دی ماه ۱۳۵۹

۴-۶-۲- سال ۱۳۶۰

۱-۲- تابستان سال ۱۳۶۰

۲-۲- بهار سال ۱۳۶۰

۳-۲- پاییز سال ۱۳۶۰

۵- تقابل بن‌مایه‌های موجود در کتاب دا

در این کتاب بن‌مایه‌هایی وجود دارد که دارای تضاد هستند و زوج‌های متقابل یا دوگانه‌ای را شکل می‌دهند.

خصیصه‌های مثبت	خصیصه‌های منفی
شجاعت و پایداری	ترس
دل‌بستگی داشتن	عدم دل‌بستگی
وفاداری	خیانت
ناامیدی	امیدواری
وحدت و همدلی	تفرقه
مطیع بودن	سرپیچی از دستورات
بی‌دفاع	تجاوز
قانع بودن	طمع ورزیدن
دعای خیر کردن	لعن و نفرین کردن
خوش اخلاقی	بد اخلاقی
آزادی	اسارت
آرامش و امنیت	ناامنی
دوست	دشمن

۵-۱- تقابل دو بن‌مایه امید و ناامیدی

با شروع جنگ و حمله به مردم بی‌دفاع خرمشهر، غم و اندوه از دست دادن عزیزان و یأس و ناامیدی از بیرون راندن دشمن حکمفرما می‌شود. به طور مثال در قسمتی از داستان همان طوری که پسر می‌گفت: «مردم پژمرده و کسل بودند. بعضی‌ها از سر بیکاری و ناچاری دراز کشیده بودند. خیلی‌ها هم بی‌حوصله دور تا دور عباسیه به دیوار تکیه داده، پاهایشان را دراز کرده بودند، یک نفر هم گوشه حسینیه مشغول ریختن چای در استکان‌ها بود» (همان: ۲۳۵). شخصیت اصلی (زهره) به نوبه خود با کمک‌رسانی به مجروحین و عزاداران و ایجاد انگیزه و امید به پیروزی، آن‌ها را آرام می‌کند.

۶- نتیجه‌گیری

با بررسی تعاریفی که از بن‌مایه توسط میرصادقی، آبرامز، داد و پارسا نسب ارائه شد، وجوه مشترکی حاصل آمد که بدین

صورت است: تمامی این تعاریف عناصری چون حادثه، شخصیت، درون‌مایه، الگوی معین تصویر یا تصویر خیال‌دارا هستند که همگی آن‌ها به خصلت تکرار شونده‌گی، شناخته‌شدگی و تشخیص‌یافتگی عنصر بن‌مایه اشاره داشته‌اند. با بررسی بن‌مایه‌های کتاب‌ها به این نتیجه رسیدیم که بیشترین تکرار مربوط به بخش مفاهیم و مضامین می‌باشد که در بردارنده مهم‌ترین ارزش‌های اخلاقی و سرفصل تمام دغدغه‌ها و مشکلات مردم جنگ‌زده و همچنین شخصیت اصلی است. به نظر می‌رسد بیش از هر چیز دیگری انعکاس حادثه ناخواسته‌ای مثل جنگ و واکنش مردم به آن مهم‌ترین موضوع از دید نویسنده بوده است که به صورت گسترده در تمامی قسمت‌های داستان توسط راوی به تصویر کشیده شده است. به عبارتی، بن‌مایه‌ها نقش مؤثری در انتقال معانی داشته‌اند. با توجه به اینکه داستان‌ها مربوط به هشت سال جنگ و دفاع از میهن در برابر متجاوزگرا است، نوع بن‌مایه‌های اشخاص نیز در راستای فضای جنگ و به‌طور طبیعی افرادی مانند شهدا و مجروحین و امدادگران تشکیل می‌دادند. همچنانکه بن‌مایه‌های مکان و اشیاء، کاربردی مرتبط و هماهنگ با ساختار داستان در ارتباط با چگونگی دفاع مردم با ابزاری همچون خمپاره و اسلحه و گاهی دست‌خالی در شهرهای جنگ‌زده را بالاخص در شهرهایی مانند خرمشهر و آبادان - در جایگاه بن‌مایه مکان - منعکس نمودند. تقابل بن‌مایگی یکی دیگر از موارد بررسی شده در این کتاب بود که تضادهای معنایی را به تصویر می‌کشید. مثل تقابل دو بن‌مایه ترس از دست دادن عزیزان و شجاعت و پایداری در مقابل دشمن را نشان می‌داد.

فهرست منابع

۱. آبرامز، مایر هوارد. (۱۳۸۵). *فرهنگ اصطلاحات ادبی (فنون و صناعات ادبی)*. ترجمه: کیان پیشکار و نوشین ناصری. جیرفت: دانشگاه آزاد اسلامی.
۲. اسماعیلی، رضا. (۱۳۹۰). *از واژه تا فریاد (گفت‌وگو با شاعران)*. تهران: روایت فتح.
۳. اشهب، اسماعیل. (۱۳۹۳). *بررسی عناصر داستان در کتاب‌ها*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. رشت. دانشگاه رشت. دانشکده علوم انسانی.
۴. پارسا نسب، محمد. (۱۳۸۸). *بن‌مایه: تعاریف، گونه‌ها، کارکردها*. فصلنامه نقد ادبی، ج ۲، ش ۵، صص ۷-۴۰.
۵. پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۶). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: سخن.
۶. حسینی، اعظم. (۱۳۸۸). *دا*. تهران: سوره.
۷. داد، سیما. (۱۳۷۱). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. تهران: مروارید.
۸. رحیمی، فریبا. (۱۳۹۱). *نقد و بررسی عناصر داستان در کتاب‌ها*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. اراک. دانشگاه اراک. دانشکده علوم انسانی.

۹. سجودی، فرزانه. (۱۳۸۵). ساختار شعر پایداری. مجله بیناب (سوره مهر)، ش ۱۰، صص ۱۵۸-۱۶۳.

۱۰. شمیسا، سیروس. (۱۳۹۴). انواع ادبی. تهران: میترا.

۱۱. فتوحی، محمود. (۱۳۸۵). بلاغت تصویر. تهران: سخن.

۱۲. میرصادقی، جمال. (۱۳۸۸). عناصر داستان. تهران: سخن.

۱۳- یونسی، ابراهیم. (۱۳۹۷). هنر داستان نویسی. تهران: نگاه.